

Postimperiaalne sõjapidamine

Ida-Euroopa pärast 1917. aastat

Maciej Górny

Abstract. With the failure of the Kerensky-Offensive the latest, war in East Central Europe acquired a new shape distinct not only from the norms of the Western Front but equally distant from the pre-1916 local situation. The most notable feature of the post-imperial order were new military units, either national or revolutionary, that gradually took over the leading role from imperial armies. The article analyses some basic characteristics of these new armed forces, such as uniforms, provisions, recruitment, rules of conduct and tactics. Special attention is given to the role of railways both in military operations and on the home-front as well as to the phenomenon of the ‚green cadres‘, deserter bands cum peasant armies destabilizing large territories in the wake of independent statehoods in East Central Europe.

Lääne- ja idarinde olemuslik erinevus oli ilmne juba I maailmasõja ajal ning selle saab kokku võtta märksõnadega „ruum“ ja „liikumine“. Seda erinevust illustreerib järgmine anekdoot. Veel 1930. aastatel tavatses poola sõjaväearst Felicjan Składkowski meenutada üht 1916. aastal äsja läänerindelt Volõõniasse ümber paigutatud noort Saksa ohvitseri, kes rindel hingestatult jutlustas territooriumi võitmisest ja territooriumi kaotamisest. Składkowski reageering oli ühene: milline lollpea küll raiskaks sõdureid ja laskemoona ainult selleks, et veel paar ruutkilomeetrit sood oma kontrolli alla saada?¹ Ruumi tähtsus oli idarindel palju väiksem kui läänes; liikumisel seevastu märgatavalt suurem.

¹ Felicjan Składkowski, *Moja służba w Brygadzie. Pamiętnik polowy* (Varssavi: Bellona, 1990), 389.

Käesoleva artikli teema ulatub aga kaugemale nendest üldistest erinevustest ida- ja läänerinde vahel ja seda kahekordses tähenduses. Ajaliselt võtan ma vaatluse alla nii-öelda järelool Składkowski loole kokkupõrkest moodsa taktikaga. Sisuliselt ei käsitle ma mitte ainult ega ka mitte ennekoike taktikat, vaid ka imperiaalselt I maailmasõjalt paljudele 1920. aastate alguses Ida-Kesk- ja Kagu-Euroopas peetud „rahvuslikele“ väikestele sõdadele ülemineku peaprobleeme. Sellelesamale regioonile iseloomuliku nimetaksin ma sõja mitmepalgelisust, milles niisugused probleemid nagu organisatsioon, varustamine, transport ja kontaktid tsiviilelanikega mängisid täpselt samavõrd tähtsat osa nagu võitlus ise.

Ainuüksi selle hoomamine, kes seal kellega võitles, ei olnud alati lihtne. 1917. aastast alates tekkisid Kesk-Ida-Euroopas uued rindejooned ja uued sõjatandrid, mis geograafiliselt ei olnud mitte alati käsitatavad või olid ainult tingimisi. Näiteks peeti regiooni põhjaosas kahte-kolme omavahel põimunud sõda. Eestis ja Lätis võitlesid vastsündinud rahvuslikud armeed bolševike vastu – viimaste hulgas olid ka läti kütid – ja peagi seejärel nii Saksa kui ka Vene taustaga bolševismivastaste vabakorpustlaste vastu. Sellele lisandusid konfliktid lätlaste ja eestlaste vahel, verised intsidendid, milles osalesid ka Soome bolševismivastased vabatahtlikud, ning samuti Poola interventsioon Ida-Lätis. Leedus kestis sõda Venemaaga kuni 1920. aasta varasügiseni ning seda saatsid kohaliku tähtsusega tulevahetused poolakate ja leedulaste vahel. Lõpuks võtsid Poola „mässajad“ 1920. aasta sügisel Vilniuse üle. Valgevene aladel katsusid omavahel jõudu poolakad ja venelased; kuni 1920. aasta kevadeni võis seal veel rääkida vähese intensiivsusega konfliktist, kuid seejärel jõuti suurte lahinguteni. Samal ajal tõmbusid senised okupeerijad, sakslased, oma kodumaale tagasi (siiski mitte ilma relvakonfliktideta). Regulaarsete ja irregulaarsete relvarühmituste suuremad operatsioonid toimusid Valgevenes aladel, mida suuresti kontrollisid relvastatud talupojad, kes endale sobival juhul sündmustesse sekkusid. Sealst lõuna pool toimus 1918. aastal Saksa interventsioon Ukrainasse, seejärel, 1919. aastal, sõda Poola ja Lääne-Ukraina vahel ning lõpuks 1920. aastal sõda, milles poolakad ja ukrainlased võitlesid üheskoos bolševike vastu. Slovakkiasse ja Taga-Karpaatiasse tungis 1919. aastal Ungari punaarmee, mis pärast esialgset edu oli peagi sunnitud tšehhide-slovakkide ja rumeenlaste eest taganema. Austrias valitses

samal ajal kodusõjalaadne olukord, Serbia-Horvaatia-Sloveenia riigi, hilisema Jugoslaavia põhjaosas tulistasid üksteist austerlased, jugoslaavlased, itaallased ja kohalikud bandiidid, nn rohelised. Viimased terroriseerisid suuri alasid Slavoonias, Horvaatias ja Slovakkia lääneosas.

Ma ei kavatsen aga kõiki neid rindeid ükshaaval käsitleda, sest see ei oleks mitte ainult erakordselt raske, vaid ka üsna monotoonne. Selle asemel pakutakse alljärgnevalt sõjakogemuse tüpoloogiat, mis ei ole organiseeritud mitte koha-, vaid olukorrapõhiselt. Selline lähenemisviis nõuab küll pidevat siia-sinna sõelumist rinnete vahel, kuid võimaldab samal ajal vaadelda äsja tekkinud rahvuslikke (ja revolutsioonilisi) üksusi. Kuigi uued riigid olid enamasti omavahel vaenujalal, oli neil samas ühesugune ettekujutus, kuidas moodne rahvusarmee peaks toimima, ja nad kannatasid ka ühesuguste raskuste käes, mis selle ettekujutuse teostamise võimatuks tegi.

Vormi pandud võõrad – värbamine ja teenistus

Esimestel sõjajärgsetel aastatel kinnitasid Ida-Kesk-Euroopa noored armeed väga täpselt Lenini teesi „kaadrid otsustavad kõik“. Selle tähtsaim põhjus oli I maailmasõja tagajärg. Pärast paari sõja-aastat olid impeeriumiarmeede ohvitserikorpuse inimkaotused juba väga suured, ennekoike aga oli puudus kogenud allohvitseridest. Isaak Babel kirjeldab oma mälestustes üht äärmuslikumat juhtumit. Ratsaarmee uutel juhtidel, kes olid alles äsja olnud lihtsõdurid, ei olnud oma uue ameti pidamiseks vähimaidki oskusi ja nad langesid veel enne, kui oleksid jõudnud kõige hädavajalikumatki õppida.² Selle probleemi ajutiseks lahenduseks olid palgasõdurite üksused. Vene, ukraina, valgevene ja saksa „rügemedid“, mis kandsid sageli lihtsalt oma karismaatilise, iseteadva ja endasse armunud sõjapealiku nime, säilitasid uues teenistuses oma vastavast rahvusarmeest eristuvad eraldusmärgid ja samuti oma kombed, näiteks mõrvates edaspidigi sõjavange või röövides süstemaatiliselt tsiviilelanikke.³ Koostöö

² Isaac Babel, *Diary 1920*, tlk H. T. Willetts (New Haven: Yale University Press, 1998), 101.

³ Joshua Sanborn, „The Genesis of Russian Warlordism: Violence and Governance during the First World War and the Civil War,“ *Contemporary European History* vol. 19, no. 3 (2010): 195–213.

selliste lepingupartneritega oli ohtlik, nad olid ustavad ainult iseendale. Personaliprobleemi kindlamaks lahenduseks näisid olevat individuaalsed töölepingud ohvitseridega, keda oli pärast maailmasõda tööjõuturul suures hulgal saadaval. Lääne-Ukraina armees teenis eriti palju mitteukrainlastest endisi Austria-Ungari ohvitseri, Ukraina idaosas ning Eesti, Läti, Leedu ja Soome relvajõududes said ülemjuhatajatena teenistust jätkata endised tsaariarmee ohvitserid ja seda lõpuks isegi bolševike juures, eriti poolakate 1920. aasta pealetungi ajal. Loomulikult jättis ka niisuguste üksik-palgasõdurite lojaalsus mõnikord soovida, eriti seal, kus nad pidid võitlema oma rahvusaaslaste vastu. See küsimus näib olevat vähem tähtis eksootilisemate töövõtjate puhul, nagu Ameerika lendurid Poola teenistuses või prantslased ja itaallased Tšehhoslovakkia armees. Teisalt andsid need mehed erakordselt suure panuse noorte armeede professionaalsuse suurenemisse.

Lihtsõdurid tekitasid teistsuguseid probleeme, sagedasimad neist olid konfliktid lahingukogunud „vanade“ ja „värskete“ sõdurite vahel. Tihti olid konflikti põhjuseks imperiaalsete armeede igandid ja harjumused. Üks Poola allohvitser meenutas rahvusliku koosseisu poolest täiesti puhast poola üksust, kus ta ei suutnud end oma poola sõjanduskeeles 1919. aasta alguses üldse mitte arusaadavaks teha, sest saksa sõjaväekeel oli endistele Habsburgide sõduritele palju mõistetavam kui osaliselt uus poola sõnavara.⁴ Põhimõttelisi pingeid oli ka slovaki ja saksa nekrutite ning nende tšehhi ohvitseride, aga ka poolakate endi vahel, kes olid pärit varem vastavalt Venemaale, Saksamaale ja Austria-Ungarile kuulunud Poola osadest. Mitterahuldavast positsioonist tingitud Wielkopolska poolakate frustratsioon (endisest Saksa sõjaväest tuli Poola armeesse suhteliselt kõige vähem ohvitseri, seevastu moodustasid endised Piłsudski leegionärid privilegeeritud rühma, mida tunnetati ebaõiglusega) väljendus näiteks demonstratiivses saksa keele kasutamises, millest varem Venemaale kuulunud Poola osadest pärinevad kõrgemad ohvitserid aru ei saanud. Piirkondlike pingete kõrval leiab allikatest ka arvukaid tõendeid põlvkondade konfliktist teenistuskogemusega, keskmiselt üle 30-aastaste

⁴ Stanisław Kawczak, *Milknące echa. Wspomnienia z wojny 1914–1920* (Varssavi: Libra, 1991), 327.

sõdurite ja uute, eriti vabatahtlike vahel. Näiteks teatas üks Poola üksus 1919. aastal:

Kuigi Austria armee vanemad sõdurid kujutavad endast head materjali, on nad kõigi organisatoorsete eksimuste suhtes, eriti kui need tulenevad hoolimatusest ja korratusest, erakordselt kriitiliselt meelestatud. Nad hakkavad kohe irisema.⁵

Põhjust rahulolematuseks andsid uued armeed piisavalt. Kui ebaühtlased olid irisejate vormid, võime näha omaaegsetelt fotodelt. Uute armeede see külg huvitas ka soldateid endid. Sageli kommenteeritakse päevikutes enam-vähem ühtlase väljanägemisega üksust kui midagi imetlusväärset. Nii kirjeldas tuntud ajaloolane, sel ajal 5. leegionäride polgu kroonik Marceli Handelsman leedulasi.⁶ Enamasti oli olukord teistsugune. Ainult mõned üksikud väikesed ja keskmise suurusega üksused suutsid end demonstratiivse hoolikusega, isegi ideoloogilisest programmist lähtuvalt, vormi panna. Sakslaste okupeeritud Ukrainas väljendus poliitiline vastasseis demokraatlike vasakpoolsete ja monarhistlike parempoolsete vahel ka kahe diviisi väljanägemises: ühed olid hallid ja teised sinised. Esimesed, sirožupannõkid (*сірожупанники*), kandsid Austria vormi, mida oli täiendatud narodnikute sümbolitega. Teised, sõnožupannõkid (*синожупанники*), said sinise, ajaloolises stiilis kasakavormi, mis oli niisama ilus kui mittepraktiline (eriti kurtsid sõdurid taskute puudumise üle).⁷ Mõnikord näis vormivaliku loogika läbipaistmatu. Pandi imeks selliseid üksusi nagu 1. hutsuuli mereväepolk, kes kandis ankrutega mereväevormi. Nende Kolomõja piirkonnast värvatud sõdurite üle, kellest paljud olidki varem teeninud Habsburgide mereväes, tehti nalja, et nad „seilavad allveelaevadel läbi

⁵ Komunikat informacyjny (sprawy polityczne) nr 53 (120) o sytuacji społecznej, politycznej, aprowizacji, działalności KPRP oraz sprawach zagranicznych – *O niepodległą i granicę*, 2. kd, *Raporty i komunikaty naczelných władz wojskowych o sytuacji wewnętrznej Polski 1919–1920*, koost. Marek Jabłonowski jt (Varssavi-Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor, 1999–2000), 566.

⁶ Marceli Handelsman, *W piątym pułku Legjonów. Dwa miesiące ofensywy litewsko-białoruskiej* (Zamość: Zygmunt Pomarański i S-ka, 1921), 29.

⁷ Grzegorz Skrukwa, *Formacje wojskowe ukraińskiej „rewolucji narodowej“ 1914–1921* (Toruń: Adam Marszałek, 2008), 276–278.

maisiväljade“.⁸ Sellised katsed vähemalt lisanditega visuaalset ühetao-
lisust saavutada kandsid ka poliitilist eesmärki. Imperiaalsete armeede
lagunemisele järgnenud kaoses olid uued relvajõud esimesed ja mõni-
kord ainsad end kehtestava riigivõimu organid. Selge, et nende sõjaline
jõud oli tähtsam, kuid teatud osa mängis ka prestiiž. Sellisel viisil püüti
tsivilistidele näidata, et tegemist on tõsiselt võetava riigiga. Sellist mõt-
teviisi tuleb mälestustes ikka ja jälle esile. Näiteks polnud Riia sakslastel
mingit põhjust läti kütte sallida, kuid tähtsamgi näis, et nende väljanäge-
mine ei äratanud mingit lugupidamist. „Riialased olid nõrдинud küttide
halvast väljanägemisest, nende pahurusest ja distsiplineerimatusest,“ kir-
jutas üks sakslasest linnakodanik.⁹ See oli vilets saavutus, eriti aga võrd-
luses keiserliku armeega, kes oli umbes aasta varem Riias Wilhelm II eest
pidulikult läbi marssinud.

Enamik vaadeldavas piirkonnas tegutsenud sõjaväeüksusi rahuldus
siiski lihtsate kokkukuuluvust näitavate eraldusmärkidega, oli selleks siis
vormimüts või ka mütsimärk, kokard. Alguses kanti massiliselt impee-
riumiarmeede vorme, mis aja jooksul asendati Ameerika ja Briti kasu-
tatud vormidega. Et sarnaseid abisaadetisi said kõik sõdivad pooled, ei
olnud mitte alati lihtne teha vahet sõbral ja vaenlasel. 1919. aastal nägid
Krechowiecki ulaanid, keda peeti üheks Poola armee eliitüksuseks, välja
järgmiselt:

Saablid olid Prantsuse, sadulad Austria omad. Vorme oli sel ajal väga
erinevaid. Inglise ja Ameerika maha kantud vormipluusid ja püksid,
Austria poolsaapad ning Inglise villased, poolelastsed võõrihmad, mis
olid väga ebamugavad, eriti ratsutamisel.¹⁰

Palju tähtsam kui disain oli vormide lihtne kättesaadavus. Jalanõude puu-
dumine läbib mälestusi punase joonena, eriti ukrainlastel. Sõmon Petljura
kirjeldas võitlust bolševike vastu järgmiselt: „Kahel kolmandikul meie

⁸ Skrukwa, *Formacje*, 412.

⁹ Jürgen von Hehn, „Der baltische Freiheitskrieg – Umriss und Probleme 1918–1920“ –
*Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten. Beiträge zur Entstehungsgeschichte der
Republiken Estland und Lettland 1918–1920*, toim. Jürgen von Hehn jt (Marburg: Herder-Insti-
tut, 1977), 13.

¹⁰ Jan Fudakowski, *Ułańskie wspomnienia z roku 1920*, koost. Bohdan Królikowski (Lublin:
Towarzystwo Naukowe KUL, 2005), 25.

kasakatel polnud ei jalanõusid ega vormi; võitlusvaim oli aga kõrge!¹¹ Kaugemas vaates aga ei õigustanud võitlusvaim end saapataldade asendajana. Poola sõjaväeasutuste 1920. aasta hinnangul oli paljasjalgsus üks tähtsamaid armeed demoraliseerivaid tegureid.¹²

Nälgivate ja paljasjalgsete sõdurite eneseohverdusvalmidusel olid piirid. Ei olnud ka lihtne saada uusi nekruteid. Suurel hulgal vabatahtlikke tuli ainult erandjuhtudel: näiteks ungarlaste sissetungi ajal Slovakkiasse 1919. aastal või Tuhhatševski Poola-pealetungi eel 1920. aastal. Väljaspool seesuguseid kõrgpunkte üritas suur osa potentsiaalsetest nekrutitest teenistusest hoiduda kas dokumente võltsides või end varjates. Eriti ohtlikud olid massilised protestid, nagu näiteks 1919. aastal, kui paljud Cieszyni/Těšíni/Tescheni sileeslased keeldusid teenimast Poola armees, sest nende kodumaa minek Poola koosseisu ei olnud selleks ajaks veel otsustatud.¹³ Piiri teisel poolel kirjeldas Tšehhi ohvitser František Petr Ostravast aga „ahelvabatahtlikke“, kes registreerisid end sõjaväkke ainult selleks, et saada vintpüss ja vorm ning siis kohe kaduda. Mõne päeva pärast ilmusid nad jälle välja, et endale uusi relvi ja rõivaid hankida.¹⁴ Sageli aga vältisid talupojad sõjaväeteenistust juba põhimõtte pärast.

Sundvärbamine tegelikult ei aidanud. 1920. aastal, keset sügavaimat sõjalist kriisi, proovisid poolakad oma ridu täiendada 1895.–1902. aastakäikude meestega. Łomžas õnnestus kokku saada 33%, Kolnos 21% ja Ostrołękas 66% plaanitud kontingendist. Oli palju valdu, kust ei saadud mitte ühtegi sõdurit.¹⁵ Värbamiskomisjonide teatel õigustasid ennekõike juudid end arstitõenditega teenistuskõlbmatuse kohta ning oli ka palju pettusejuhtumeid, kus näiteks mõnd sõdurikandidaati esindas komisjoni ees mõni võltsitud dokumentidega sant.¹⁶ 1920. aastal Białystokis ja 1919.

¹¹ Skrukwa, *Formacje*, 456.

¹² *O niepodległą i granice. Komunikaty Oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego 1919–1921*, koost. Marek Jabłonowski ja Adam Koseski (Varssavi-Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor, 1999), 131 jm.

¹³ „Komunikat z 19 marca 1919 r.“ – *Komunikaty Oddziału III*, 114.

¹⁴ František Stanislav Petr, *Pod rakouskou orlicí a českým lvem* (Praha: Gasset, 2015), 199.

¹⁵ „20 lipca 1920, Komunikat informacyjny (sprawy polityczne) nr 40 (107)“ – *Raporty i komunikaty*, 495–498, siin 495–496.

¹⁶ „22 marca 1919 r., Raport polityczno-informacyjny Sztabu Generalnego WP o sytuacji w okręgach krakowskim, łódzkim i kieleckim“ – *Raporty i komunikaty*, 137–139.

aastal Košices korraldati tõelisi haaranguid kohalikele sõjaväekohuslastest meestele, kes pidid mobiliseeritama Poola armeesse või Ungari kommunistlikku armeesse.¹⁷ Juba 1917. aasta Bulgaariast on pärit näide selle kohta, kui lühinägelik oli seesugune poliitika. Sundmobilisatsioon okupeeritud Serbias muutus partisanisõjaks, mis liitis rohkem sõdureid, kui selle meetmega oleks Bulgaaria armeesse mobiliseeritud.¹⁸

Puudusmajandus ja isevarustamine

Üks tähtsamaid ja kauaks lahenduseta jäänud probleeme oli üksuste varustamine. Sõdurid olid üleväsinud ja näljased ning mitte alati nn objektiivsetel põhjustel. Poola 3. leegionäride diviisi intendantuuri ülem Stanisław Burnagel kirjeldas üht tüüpilist olukorda 1920. a jaanuaris. Sel ajal püüdis Poola riik kontrollida toiduainete ja varustuse jaotamist, mida võib käsitada imperiaalse sõjamajanduse üheselt mõistetava jätkamisena. Strateegiliselt tähtsate toodete ja toiduainete, nagu näiteks liha kokkuostmine ja jaotamine tsentraliseeriti. Teoorias pidi riiklik varustusamet liha riikliku kokkuostuhinnaga kokku ostma ja laskma laiali vedada etapiladudesse, kust seda siis pidanuks üksustele jaotatama. Protsessi häireteta toimimiseks ja hindade madalal hoidmiseks keelati üksustel iseseisvalt lihasaadusi kokku osta. Sellel teoreetiliselt küllaltni loogilisel toimimisviisil oli tegelikkusega väga vähe pistmist. Nimelt ei olnud liha riiklik kokkuostuhind talupoegadele piisavalt innustav, et neid koostööle tõmmata. Peaaegu mitte keegi ei tahtnud varustusametile liha müüa. „See on väljapääsmatu olukord,“ kirjutab ahastuses intendant, „järgmise kümne päeva jaoks saan ma heeringat kolmeks, vorsti kaheks ja juustu üheks päevaks. Ka juurviljaga on asi väga halb, kolmeks päevaks on see asendatud ploomide, järgmiseks kolmeks päevaks hapukapsaga ja ülejäänud ajaks saame tangu, kui oder õigel ajal pärale jõuab. Pekinormi vähendati

¹⁷ Peter A. Toma, „The Slovak Soviet Republic of 1919,“ *The American Slavic and East European Review* vol. 17, no. 2 (1958): 210–211.

¹⁸ Andrej Mitrović, *Serbia's Great War 1914–1918* (London: Purdue University Press, 2007), 254–256; Petar Opačić, *Srbija, solunski front i ujedinjenje 1918* (Belgrad: Književne novine, 1990), 51.

20 grammile.¹⁹ See aga oli alles probleemi algus. Kõik need delikatessid tuli veel väliüksustesse laiali vedada, mis aga osutus erakordselt raskeks vagunite ja vedurite puudumise tõttu. Sellise dieedi tagajärjed võisid olla sõjaväele katastroofilised. Oli ainult pool häda, kui sõdurite protest püsis distsipliini raames, nagu näiteks meeleavaldused heeringa vastu või riknenud marineeritud ubade või rääsunud Ameerika margariini demonstratiivne äraviskamine.²⁰ Palju halvem, eriti tsiviilisikutele, oli see, kui sõjavägi end ise kohapeal varustama hakkas. Selles polnud midagi uut, sest juba enne 1917. aastat oli tihti rindepiirkonna külasid röövitud, kuid uus oli nähtuse mõõtka ja ennekõike inimeste arusaamatusse jätmine. Enne 1917. aastat näis olukord mingis mõttes selge olevat: kasakad röövisid, varastasid ja vägistasid põhimõtteliselt, sakslased seevastu ainult erandjuhtudel. Uutes sõdades vanad reeglid enam ei kehtinud. Nii kogesid Białystoki elanikud 1920. aasta suvel kõigepealt bolševikke, kes end üllatavalt korralikult ülal pidasid; vähesed kurjategijad lasti kohapeal avalikult maha.²¹ See, millest punased olid linna säästnud, saabus aga paari nädala pärast Białystokki ometigi: nimelt rüüstasid Poola üksused pärast tagasivallutamist linna tervelt kolm päeva. Ennekõike kannatas linnaelanike juudi enamus.

Maapiirkondade kurbloolus oli selles, et järk-järgult kadus erinevus ostmise ja röövimise vahel. Iga sõjavägi, punased kaasa arvatud, üldjuhul maksis rekvireeritud vara eest. Ehkki enam ei jagatud kirjaoskamatutele „naljakviitungeid“, nagu kirjeldusete järgi tehti ilmasõja esimestel kuudel, ei usaldanud talupojad enam sõjavägede maksevahendeid. See oli ka õigustatud, sest Poola, Nõukogude Venemaa või Ukraina väeringud olid niisama hästi kui väärtusetud.

Ida-Kesk-Euroopa suurtes osades valitsenud sõdade, rinate ja armeede paljususe pani talupoegade õlule uusi raskusi. Juba enne 1918. aastat kuulus küüdi- ja voorikohustus halvimate kogemuste hulka. Siis

¹⁹ Stanisław Burnagel, *Wspomnienia wojenne intendenta dywizji* (Varssavi: s. n., 1934), 43.

²⁰ „Komunikat informacyjny (sprawy polityczne) nr. 53 (120)“ – *Raporty i komunikaty*, 561.

²¹ „24 sierpnia 1920, Białystok. Raport Straży Kresowej“ – *O niepodległą i granice*, 7. kd, *Raporty Straży Kresowej 1919–1920. Ziemi Północno-Wschodnich opisanie*, koost. Joanna Gierowska-Kałuża (Varssavi-Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor, 2011), 159–161, siin 159.

aga oli veel mõnikord võimalik end sellest teenistusest vabastada, näiteks tõendiga äsja täidetud sarnasest teenistuskohustusest. Pärast 1915. aastat saabunud suhteline stabiilsus leevendas ka järgukaupa seda koormist. See kõik aga muutus uutes sõdades, sest nüüd võidi sellist tõendit tõlgendada ka kui tunnistust eelnenud koostööst vaenlasega. Oht oli eriti suur põgenemise korral, kui talupojad keeldusid oma hobuseid loovutamast. Uute riikide kaootilised sõjad olid üldse rikkad selliste olukordade poolest, kus eraldusjoon sõjaväe ja tsiviilelu vahel hägustus märkimisväärselt:

20. mail 1919 tuli Ukraina sõdur, kelle nime ta ei teadnud, Husiatyni ringkonnas Liczkowces leskproua Maria Kalinowska majja ja nõudis kohe pirukaid, lubades vastasel korral kõik maha lasta. Józefa Kalinowska, nimetatud Maria 19-aastane tütar, kes sel ajal majas oli, vastas: me oleme vaesed, meil ei ole midagi, millest pirukaid võiks küpsetada, minge rikkamate inimeste juurde, võib-olla teeb keegi neist teile pirukaid. Ülnimetatud sõdur ei vastanud midagi. Ta vinnastas vintpüssi ja tulistas, kuul läks läbi neuu pea ja tütarlaps suri kohapeal. Tapja põgenes Vene piiri suunas.²²

Selline õigusvastane vägivald, kuigi šokeeriv, oli enamasti olukorrast tingitud ja harva süstemaatiline. Ainult propaganda kujutas seda ettevatsetud rahvamõrvana.²³ Ukrainlaste taandumine Ida-Galiitsias 1919. aasta kevadel muutus sõjaväeüksuste kurnatud ja meeleheitel riisemete paaniliseks põgenemiseks. Paljud sõdurid kannatasid tüüfuse käes, kuid keeldusid oma üksustest maha jäämast, sest Lääne-Ukraina armee sõjaväehospitalidel oli erakordselt halb kuulsus. Galiitsia armee seesugune olukord ei olnud talupoegadele mingi saladus; tihti kaitsesid terved külad end relvadega, et vältida sõjaväe läbimarssimist. Tüüfusega kaasnevad nähud, nagu orienteerumisvõime kaotus, agressiivsusepuhangud ja hallutsinatsioonid, muutsid rahumeelse suhtlemise veelgi raskemaks.

²² Archiwum Akt Nowych [AAN], Biuro Sejmu RP 1919–1939, sygn. 57, Działalność Komisji dla Badania Zbrodni Ukraińskich. Zbrodnie popełnione w Husiatyniu i okolicy. Zeznania świadków, k. 92.

²³ Maciej Górny, „Identity under Scrutiny. The First World War in Local Communities,” – *Imaginations and Configurations of Polish Society. From the Middle Ages through the Twentieth Century*, toim. Yvonne Kleinmann jt (Göttingen: Wallstein Verlag, 2017), 261–277.

Üllatavalt tihti tulenesid niisugused tragöödiad, nagu kirjeldatu Liczkowces, katsetest rakendada sõjaõigust (*ius in bello*) järjepidevalt. Spioonimaania ja hirm relvastatud mittekombatantide (*francs-tireurs*) ees, keda pärast 1917. aastat võis kohata kõigil Ida-Kesk-Euroopa rinnetel, tekitab seoseid sakslaste hirmutegudega Belgias ja Põhja-Prantsusmaal.²⁴ Vahe on selles, et 1914. aastal ei tulistanud Leuvenis sakslaste pihta keegi, tsiviilelanikud olid enamasti relvitud. Ida-Kesk-Euroopas aga võtsid tsiviilelanikud ka tegelikult võitlustest osa ning eriti Ida-Euroopas ja Serbias keeldusid nad oma relvi ära andmast. See oli põhjendatud, sest pidevate võimuvahetuste ja vallandunud privatiseeritud vägivalla olukorras – st olukorras, kus riik ei suutnud kontrollida oma territooriumil tegutsevaid relvastatud formeeringuid – ei olnud vintpüssi loovutamine sandarmitele mõttekas tegu. Pealegi ei paistnud ükski uus võimupretendent olevat võimeline vastutasuks korda ja julgeolekut tagama.

Vägivald tulenes olukorrast, kuid tagasivaates võib vähemalt proovida teda süstemaatiliselt kirjeldada. Selle skaala kõige tipus olid Vene kindralid, kes olid juudivaenulikumad kui lihtsõdurid. Juutide deporteerimine ilmasõja esimestel aastatel ja teised juudivastased surveabinõud muutsid antisemitismi tsariarmee normiks.²⁵ Enamikul regulaararmeede konfliktidel pärast 1917. aastat oli teistsugune iseloom. Vägivald tsiviilelanike vastu oli pigem erand, puudulikust distsipliinist tulenev nähtus. Eesmärk oli elanikke siiski enda poole võita, selle asemel et neid terroriseerida. Siiski pörkas see üldiselt avatud hoiak struktuursetele probleemidele. Juba 1918. aastal Saksa interventsiooni ajal Ukrainas kujunesid keiserliku armee lahingud bolševikega esialgselt üsna leebest korra tagamise missioonist kättemaksuaktide ja vangide mõrvamise kaoseks, mis muu hulgas tõi kaasa nõrдинud debatil Riigipäeval.²⁶ Samasugune vägivalla eskalatsioon oli toimunud mõni kuu varem Serbias, kusjuures Austria-

²⁴ John Horne & Alan Kramer, *German Atrocities, 1914: A History of Denial* (New Haven – London: Yale University Press, 2001).

²⁵ Eric Lohr, *Nationalizing the Russian Empire. The Campaign Against Enemy Aliens During World War I* (Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 2003).

²⁶ Reinhard Nachtigal, „Krasnyj Desant: Das Gefecht an der Mius-Bucht. Ein unbeachtetes Kapitel der deutschen Besatzung Südrußlands 1918,“ *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* Bd. 53, Heft 2 (2005): 221–246.

Ungari poliitikutele oli täiesti selge, et Bulgaaria repressioonide karmus ja serblaste ülestõus teineteist vastastikku õhutavad.²⁷ Ka veidi hilisemate konfliktide kohta kehtib väide, et seal, kus regulaararmee oli võimetu oma sõjapidamisnorme kehtestama, sobitus ta kohalike oludega. Sageli ei õnnestunud rahumeelseid kavatsusi vägivaldses tegelikkuses rakendada.

Raudteesõjaretked idas

Teatud mõttes sobib tees kohalike olude domineerimisest sõjalise plaanamise üle ka nende sõdade eriti tähtsa sõjapidamisvahendi, nimelt raudteega seoses. Raudteesõjaretke itta algatasid Keskriigid sel ajal, kui diplomaatelistes läbirääkimistes Brestis tekkis paus. Vältkampaania kulges piki raudteeliine, mis võimaldas üsna väikeste jõududega operatsioone suurel territooriumil.²⁸ Sealjuures oli tähtis transpordivõrgu suhteline hõredus ning loomulikult ka asjaolu, et Vene raudtee rööpalaius oli suurem kui Euroopas. Paradoksaalselt muutis just see Vene transpordistrateegia pärand selle transpordivahendi osatähtsuse väga suureks. Isegi asjaolu, et tohutu suuri alasid läbisid ainult üksikud raudteeliinid, muutis need tähtsamaks, kui nad oleksid kunagi olnud tehniliselt arenenumates maa-des. Sellised linnad nagu Kovel või Baranavičõ muutusid seetõttu rinate pöördtelgedeks. Nii pealetung kui ka taganemine toimusid väga pikkadel vahemaadel peaaegu eranditult rongidega. Niiviisi näiteks lahkusid läti kütid oma kodumaalt, et Venemaal revolutsiooni eest edasi võidelda.

Ida-Kesk-Euroopa uutele riikidele tähendas raudtee esmalt eksistentsiaalset ohtu. Ilmasõda oli lõppenud ja impeeriumide sõdurid pöördusid kodumaale tagasi läbi maade, mis ei olnud enam need, mis olid olnud sõja alguses. Esimese Poola valitsuse peaminister Jędrzej Moraczewski nägi selles uue riikluse esimest eksamit:

²⁷ Mitrović, *Serbia's Great War*, 260–261.

²⁸ Peter Lieb, „Aufstandsbekämpfung im strategischen Dilemma. Die deutsche Besatzung in der Ukraine 1918“ – *Die Besatzung der Ukraine 1918. Historischer Kontext – Forschungsstand – wirtschaftliche und soziale Folgen*, koost. Wolfram Dornik ja Stefan Karner (Graz-Wien-Klagenfurt: Verein zur Förderung der Forschung von Folgen nach Konflikten und Kriegen, 2008), 116.

Raudtee toimimisest sai meie riigi püsimise esmajärgulise tähtsusega tingimus. Ja seda kõike just siis, kui rahvas oli vihatud võõrad raudteeametnikud koos peredega minema kihutanud. Rahvalitsus tegi kõik võimaliku, et täita oma kohust. Õnneks olid raudteetöötajad oma ülesannete kõrgusel. Raudtee ülevõtmine kulges suurepärase tempoga. Töötajate vahetusest tingitud katkestus kestis kõige rohkem paar tundi. Raudtee kontrollis olukorda. Sõjavangide transport kulges nii kiiresti, et pandi vaevu tähele, millised inimmassid läbi riigi liikusid.²⁹

Tõe huvides tuleb siiski mainida, et suurema osa läände naasvate endiste sõjavangide kojusõit ei kulgenud mitte läbi Poola, vaid Ida-Preisimaa kaudu. Peale selle olid endised sõjavangid koju sõitnud osaliselt juba enne 1918. aasta novembrit ega kujutanud endast seetõttu uutele Poola raudteeametkondadele enam probleemi. Teistsugune olukord oli Austrias pärast Isonzo rinde kokkuvarisemist Itaalias. Kokkuvarisenud monarhia sõdurid pöördusid massiliselt koju tagasi, mis, nagu märkis üks Briti välisministeeriumi ametnik, viis peaaegu humanitaarkatastroofini:

Sõdurid tungisid vagunitesse, lõhkusid sissepääsemiseks aknad; vagunikatused olid mehi täis. Tiroomis [---] jäid üleväsinud mehed vagunikatustel magama ja veeresid kurvides sealt alla, kui neid ei lükanud alla kamraadid, et ruumi teha. Enamik vagunikatustel sõitnud sõdureid aga kukkusid alla ja said surma, kui rongid läbisid tunneleid, ning raudtee oli kogu pikkuses palistatud sõdurite surnukehadega.³⁰

Sellised reisid ei olnud ohtlikud mitte ainult reisijatele, vaid ka ühiskondlikule korrale. 1918. aasta novembris võimendusid konfliktid mitmes Austria raudteesõlmes, sealhulgas Gniglis Salzburgi lähedal ja Amstettenis, tulevahetuseni koju naasvate sõdurite ja toiduaineladusid valvavate *Heimwehr*'i meeste vahel. Iseloomulikul viisil süüdistas kohalik Austria ajakirjandus selles ungarlasi.³¹ Vähem populaarsetel liinidel ei

²⁹ Jędrzej Moraczewski, *Przewrót w Polsce*, koost. Tomasz Nałęcz (Varssavi: Muzeum Historii Polski, 2015), 59.

³⁰ Francis L. Carsten, *Revolution in Central Europe 1918–1919* (London: Temple Smith, 1972), 23.

³¹ Hannes Leidinger, Verena Moritz, *Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr: die Bedeutung der Kriegsgefangenenproblematik für die Geschichte des Kommunismus in Mittel- und Osteuropa 1917–1920* (Viin: Böhlau, 2003), 595.

olnud reisimine nii ohtlik. Tšehhi allohviteril Antonín Zárubal, kes oli nähtavasti õnneseen, õnnestus 1918. aasta kevadel Sarajevo hospitalist kodumaale naasta puhkusele minevate Saksa sõjaväelaste rongiga, mille reisijaid toideti igas peatuses. Mõni kuu hiljem pöördus Záruba Kotorist Tšehhimaale tagasi seljakotiga, mis oli täis salakaupa – tubakat. Ta ei olnud kindlasti ainus, kes ei tahtnud kodumaale naasta mitte päris tühdjade kätega. Reisil kontrolliti teda korduvalt, siiski tundsid erinevaid vanu ja uusi võime esindavad sandarmid huvi peamiselt relvade vastu. Alles Tšehhimaal oleks ta peaaegu vahele jäänud Sokol'itele,³² kes vaguneid läbi otsisid. Õnneks jõudis ta just õigel ajal ümber istuda teisele rongile, mis oli täis kodumaale naasvaid sakslasi ja mida ei kontrollitud.³³ Palju hullemini kulges aga Saksa üksuste tagasipöördumine Ukrainast ja Valgevenest. 1919. aastal muutus Ida-Kesk-Euroopa võimsaim armee üleöö hulgaks relvastatud tsiviilisikuteks, keda ründasid ja mõnikord ka reetlikult mõrvasid erinevad kommunistlikud, antikommunistlikud ja akommunistlikud sõjapealikud.³⁴ Tagasipöördumine Poola kontrolli all olevatelt idaaladelt oli tsiviliseeritum, kuid ka seal tuli ette salapäraseid juhtumeid, nagu Lublini-lähedase Chelmi raudteejaama pommitamine sakslaste poolt, või ka veidraid lugusid, nagu Białystoki Saksa sõdurite nõukogu ähvardus okupeerida kättemaksuks ülestõusu eest Wielkopolskas Łapy linn Ida-Poolas.³⁵ Turvalisuse tagamiseks kodumaale naasmise ajal valvasid Bresti-Grajewo raudteeliini sakslaste palgatud valveüksused.³⁶

Transpordisüsteemi ülekoormuse tagajärjeks olid arvukad õnnetused ja tohutu hilinemine. 1919. aastal hilinesid rongid Vilniuses viis kuni 12 tundi; väiksemates jaamades korrigeeriti sõiduplaane sel kombel, et need ei näidanud ei saabumis- ega väljumisaegu, vaid olid abiks ainult üldise pildi saamiseks rongide liikumisest. Näiteks teatas üks niisugune

³² 1862. aastal asutatud tšehhi rahvuslik spordiselts, mis asutati Saksa võimlemisühingute (*Turnbewegung*) eeskujul. Enne I maailmasõda oli sellel mitukümmend tuhat liiget. Tšehhoslovakkia iseseisvumise ajal I maailmasõja viimastel kuudel moodustati Sokoli liikmetest paramilitaarseid korrakaitseüksusi. (*Tlk.*)

³³ Pavla Horáková, Jiří Kamen, *Přišel bejel od císaře pana. Polní pošta – příběhy Čechů za první světové války* (Praha: Argo, 2015), 268–270.

³⁴ Nachtigal, „Krasnyj desant“, 240–243.

³⁵ „9 stycznia 1919 roku“ – *Komunikaty Oddziału III*, 16–17.

³⁶ „1 lutego 1919“ – *Komunikaty Oddziału III*, 44.

sõiduplaan Leedus Dūkštase jaamas, et rong Vilniusse väljub õhtul kella 19 ja hommikul kella kolme vahel.³⁷ Ka haavatute äravedu kestis sellises olukorras väga kaua, kuigi Tšehhoslovakkia ja Poola investeerisid sanitaarrongidesse.

Siiski oli enamikul sõduritel ennekõike pistmist soomusrongidega, mis uute natsioonide sõdades saavutasid tohutu tähtsuse, ennekõike seal, kus oli üksainus raudteeliin, mis oli eriti tüüpiline endisele tsaaririigile. Prantslaste ja ameeriklaste võitlus bolševike vastu Arhangelski piirkonnas kulges piki raudteeliini. Intervendid tungisid lõunasse, millele venelased reageerisid 262 silla hävitamisega Vologdasse viival raudteel, mis peatas loomulikult pealetungi. Mõlemad pooled klopsisid endale kokku ajutised soomusrongid, mis siis teineteist vastastikku tule all hoidsid.³⁸ Mõnevõrra praktilisemast küljest näitasid soomusrongid end 1919. aasta Ungari pealetungi ajal Slovakkias, kus raudteevõrk oli tihedam. Ungari Punaarmee edu kestis siin täpselt niisama kaua, kui neil oli selles relvaliigis ülekaal. Alles mõne nädala pärast jõudis lahingusse hulk Tšehhoslovakkia soomusronge. Ka otsustavas lahingus Nové Zamky pärast mängisid nad silmapaistvat osa. Üks Tšehhoslovakkia soomusrong peatas ühe Ungari kolonni pealetungi verises lahingus Nitra jõe sillal. Tšehhoslovakkia vägede prantslasest juhataja, kindral Eugène Mittelhauser, kirjeldas rongide suurtükiväeduehli järgmiselt:

Aeglaselt hajuv plahvatuste suits, intensiivne tuli meie soomusrongi pihta, pidev kuulipildujatärin – see kõik muutis Nové Zamky lahingu sarnaseks meie suurte Prantsuse lahingute mõnede episoodidega.³⁹

Sõjad lagunened tsaaririigi äärealadel olid selle moodsa relva suurimaks katsepolügooniks. 1919. aastal toetasid mõned soomusrongid Eesti pealetungi bolševike vastu; raskeimad lahingud peeti Paju juures ja Võru all. Paju saamine eestlaste kontrolli alla oli eriti tähtis, sest ilma selle tugi-

³⁷ Burnagel, *Wspomnienia*, 26.

³⁸ Benjamin D. Rhodes, „The Anglo-American Railroad War at Archangel, 1918–1919,” *Railroad History* 151 (1984): 70–83.

³⁹ Válka Československé republiky s Maďarskou republikou rad (1919), <http://worldatwar.eu/index.php?esid=197928614b8e6eeffdfa121cb30b3a37&lang=12&refcode=0&location=article&articleid=377&categoryid=4&showcomms=1>, 8. august 2017.

punktita ei saanud läti kütid enam oma soomusronge Lõuna-Eestis kasutada.⁴⁰ Mõnisada kilomeetrit lõuna pool oli Poola-Ukraina 1919. aasta sõda sedavõrd raudteest sõltuv, et mõned rindeteated kõlavad kui Metsiku Lääne lood, ainult mustangide ja piisonite asemel on vagunid ja vedurid:

Śmigły grupp: 16. soomusrong koos ühe jalaväe- ja ühe ratsaväeüksusega jõudis võitluses vastasega Powórskini [Povorsk – *toim.*] ja paiskas vaenlase tagasi Stohhidi jõe idakaldale. Raudteesild on purustatud. Powórskis võitsime hulga raudteevarustust (60 laiarööpmelist vagunit), laskemoona ja relvi. [...] Soomusrong pööras Hołoby [Golobō – *toim.*] peale. Hołobys viibisid veel ukraina raudteelased ja nõrgad politseiüksused. Kui sakslased olid silla õhku lasknud, jäi Hołobysse kinni tohtu hulk raudteetehnikat (räägitakse umbes 1000 vagunist ja 10 vedurist). Ukrainlased üritavad palavikuliselt raudteesilda taastada.⁴¹

Selles sõjas olid vagunid korruga nii relv kui ka sõjasaak. Isegi reket tehti veduritel. Sõja argipäeva Valgevenes, Ida-Poolas, Ukrainas, Lätis ja Eestis kuulusid soomusrongide duellid. Ka seal, kus nad lahingutest otseselt osa ei võtnud, mängisid nad erilist osa. 1919. aasta aprillis vallutas üks Poola ratsaväeüksus Vilniuse. Esmalt hõivasid nad raudteejaama, kuhu nad jäid täiendust ootama, võttes aga samal ajal 13 vedurit ja mõnisada vagunit sõjasaagiks.⁴² Alles suure Punaarmee pealetungiga 1920. aastal kaotas raudteesõda oma tähtsuse. Mitte sellepärast, et soomusronge oleks olnud vähem; tegelikkuses nende arv koguni kasvas, kuid massiarmede sõjas, milles rakendati eri relvaliike, ei suutnud nad oma privileegeritud positsiooni enam säilitada.

Raudteesõjaretked oma rahva vastu?

Rongimeeskondade või ka kaasasõitvate üksuste distsipliini hoidmine oli sageli raske. Jaamades oli ikka ja jälle korrarikumisi, mõnikord väga raskete tagajärgedega. Üks selline konflikt algatas näiteks Tšehhoslovakkia

⁴⁰ von Hehn, *Der Baltische*, 17–18.

⁴¹ „7 lutego 1919 r.“ – *Komunikaty Oddziału III*, 47.

⁴² „22 kwietnia 1919 r.“ – *Komunikaty Oddziału III*.

leegionide retke läbi Siberi. 1918. aasta sügisel sattusid Harkivis kõrvuti kaks rongi lääneukrainlaste ja Vene valgetega, kes olid formaalselt liitlased; siiski puhkes raudteelahing, mis lõppes langenute ja haavatutega.⁴³ Ka kodumaale naasjad ja puhkusele sõitjad tekitasid probleeme. 1920. aastal sõitis idarindelt läände rong 150 suguhaigusi põdeva Poola sõjaväelasega. Igas jaamas üritasid nad rongist väljuda, mis muu hulgas viis tulevahetuseni sandarmitega Rzeszówi raudteejaamas.⁴⁴ Veel ohtlikumad olid rindele sõitvad mobiliseeritud. Eriti Rumeenias ja Poolas tuli regulaarselt ette raudteejaamade lähedal asuvate ärinde rüüstamist. Enamasti olid kannatanuteks juudid, sest neile kuuluski enamik väikekauplusi. Juutide kaupluste rüüstamine võis veel olla juhuslik, kuid nende tagakiusamist ei saa eitada paljude süütegude puhul juudi tsiviilelanike vastu kohalikes rongides ja raudteejaamades sõjajärgses Poolas. Poola Sejmi juudi saadikutele saadeti kümnete kaupa samalaadseid kaebusi. Mindla Ehrlich kirjutas:

Koluszki raudteejaama ootesaalis hakkasid sõdurid peksma juudi mehi, eriti neid, kellel oli habe. Nad löid neid, kiskusid habemest ja lõikasid habemed kääridega maha. [---] See kestis mitu tundi ilma katkestamata. Seesama kordus Skierniewices nii perroonil kui ka ootesaalis [---]; Skierniewices alandati avalikult Wolbórzist pärit rabi. Sõdurid tahtsid tema habeme paljaste kätega ära kiskuda, peale selle peksid nad kassade juures juute, sõltumata nende vanusest ja soost. Selle eest, et ma Wolbórze rabiaga rääkis, sain ka mina kõrvakiilu.⁴⁵

Rongides ja raudteejaamades toimunu kaudu näitas Ida-Kesk-Euroopa end uue tegelikkuse eriti brutaaalse vormina. Sellest perspektiivist vaadatud võivad mõned asjaolud ja teravused võimenduda, ent pilt ise jääb tõseks. Massiline migratsioon desorganiseeris ka tegelikkuses riigi-

⁴³ Skrukwa, *Formacje*, 313.

⁴⁴ „2 lipca 1920 roku, Komunikat informacyjny (sprawy wojskowe) nr 37 (104) z okręgów warszawskiego, krakowskiego, łódzkiego, kieleckiego, pomorskiego“ – *Raporty i komunikaty*, 481–484, siin 482.

⁴⁵ AAN, zespół 3 Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa, sygn. 180: Sprawy mniejszości [narodowych w Polsce] 1919–1920, 15 marca 1920, Odpis zeznania Mindli Ehrlich, zamieszkałej w Tomaszowie Mazowieckim przy ul. Warszawskiej 56, k. 27.

loome varast faasi; sõda levis piki raudteeliine ja isegi sügaval tagamaal aitas raudtee kaasa vägivalda levikule, eriti juutide vastu. Viimati nime-
tatud nähtus võttis sellised mõõtmed, et mitmes piirkonnas, eriti Ukrainas, võib rääkida paralleelsest juudivastasest sõjast. Juudivastane vägivald sisaldas siiski seesuguseid tuntud elemente nagu juudivaenulikud legendid ja tüüpilised pogrommimehhanismid; sellele lisandusid aga ka uued, sõja põhjustatud tagakiusamisvormid, nagu näiteks spionaažimaania. Võib täheldada isegi teatud automatismi, mida on uuemates uurimustes juutide olukorra kohta ilmasõja lõpus piisavalt analüüsinud.⁴⁶ Selle eepohhi veel üks element, mille mõju juudi kogukondadele oli veel hävitavam kui raudteesõda, kujutas endast väljakutset ka regulaararmeedele.

„Rohelised“ („zeleni kadar“)

On raske hinnata, millal nad esimest korda esile kerkisid. Veidi rohkem saab öelda nende üksuste tekkimise, tegevuse ja allakäigu mehhanismide kohta. Alguses olid desertööride rühmad, kes peitsid end sandarmeeria eest raskesti ligipääsetavates kohtades. 1918. aastal oli Slavoonias juba suuri grupeeringuid, milles oli kuni 8000 meest. Jakub Beneši väitel kuulus 1918. aasta sügisel „zeleni kadar“isse“ Horvaatias ja Slavoonias umbes 50 000 meest, Galiitsias kuni 20 000 ning Moraavias ja Lääne-Slovakkias mõni tuhat.⁴⁷ Aja jooksul said banded endale nime ja omandasid käitumiskoodeksi, mis tegi vältimatuks võrdluse varauusaegsete mässajate, haidukkide ja röövlitega. Nad ründasid sandarmeid ja maamõisu, pakkusid kohalikele elanikele kaitset rekvisitsioonide eest (oluline on sealjuures märkida, et nad ka ise rekvisiteerisid). Slovakk Jozef Ferančík käsitas aega „roheliste“ juures oma elu suurima seiklusena:

⁴⁶ Piotr J. Wróbel, „Foresadowing the Holocaust. The Wars of 1914–1921 and Anti-Jewish Violence in Central and Eastern Europe“ – *Legacies of Violence: Eastern Europe's First World War*, toim. Jochen Böhrer jt (München: Oldenbourg, 2014), 169–206.

⁴⁷ Jakub Beneš, „Zelené kádry jako radikální alternativa pro venkov na západním Slovensku a ve středovýchodní Evropě 1917–1920,“ *Forum Historiae* 2 (2015): 20–34.

[---] see oli uljas elu härrade kulul; me loovutasime palju ka vaestele, kes sel ajal nälgisid. [---] Vaesed ütlesid, et me oleme Jumala vits härrade ja juutide turjal. Ma arvan, et neil oli õigus, sest härrad ja juudid ei võtnud sõjast osa ja läksid häbematuks. Ainult rohelised sellid said seda lumpenit karistada.⁴⁸

Mõne „roheliste“ pealiku kuulsus ületas kohalikud piirid. Üks selliseid oli näiteks Slavoonia serblane Jovo Stanisavljević, kelle hüüdnimi oli Čaruga. Tema karjäär lõppes alles 1925. aastal, kui Jugoslaavia sandarmid ta kinni võtsid.

„Roheliste“ liikumiste laienemisele rajas tee Habsburgide monarhia lagunemine. Banded hakkasid kasvama, õigusega võis kõnelda juba ter- vetest rügementidest. Paljud piirkonnad, Slavoonia esimeste seas, langesid kaosesse. „Rohelised“ said ka täiendust. Kõigist rahvustest demobiliseeritud sõdurid, vabastatud sõjavangid, ennekoike aga kohalikud talupojad täitsid „roheliste“ ridu ja muutsid käitumisreegleid. Sel korral pidid „roheliste“ nuhtlust taluma Horvaatia, Slavoonia ja Ülem-Ungari väiksemad ja keskmised linnad. Ründelaine ohvriteks langesid enamasti juudid, maaomanikud ja Habsburgide endised kohalikud võimukandjad. Zagrebi juudi ajakirjas Židov mõisteti toimuv teravalt hukka. Näis, nagu olnuks vana monarhia ainus võim, mis pidas oma kohustuseks ka oma juudi alamaid kaitsta. Kohalikud elanikud osalesid röövimises ilma tingimuste ja nähtavasti ka südametunnistuse piinadeta, kirjutati ajakirjas.⁴⁹ Oktoobri lõpus üritasid „rohelised“ Zagrebi isegi oma kontrolli alla võtta. „Roheliste“ tegevusel olid tagajärjed ka suures poliitikas. Suutmata omal jõul rahu ja korda taastada, pöördusid Horvaatia linnad üksteise järel Serbia poole palvega lasta Serbia armeel Horvaatiasse marssida.⁵⁰ See viis lõpuks uue vägivaldalaadini, seekord ründas Serbia sõjavägi endisi „roheli-“ ja kahtlusaluseid talupoegi. Pikemas perspektiivis aitasid olukorra rahunemisele suuresti kaasa maareformid. Teisalt näitas agraarpoliitika mõju „zeleni kadar’ile“ isegi „roheliste“ kiiret evolutsiooni. Mõne kuuga

⁴⁸ Beneš, „Zelené kádry,“ 24.

⁴⁹ Židov, 1.12.1918, viidatud: Ivo Banac, „„Emperor Karl Has Become a Comitadj!“: The Croatian Disturbances of Autumn 1918,“ *The Slavonic and East European Review* vol. 70, no. 2 (1992): 290.

⁵⁰ Banac, „Emperor,“ 303.

muutusid desertööride banded peaaegu regulaarseteks relvajõududeks ja seejärel, 1918. aasta sügisel, hakkas nende tegevus omandama talurahva-sõja iseloomu.

Kõiki kolme „roheliste“ arenguastet näeme ka regioonis, mida „roheliste“ uurijad enamasti ignoreerivad, nimelt lagunenud tsaaririigi lääneosas. Slavoonia ja Lääne-Slovakkia erinevus seisnes selles, et põhjapoolsel maal eksisteerisid kõik bandede arengufaasid paralleelselt üheskoos. Sel ajal kui desertöörid ja endised sõjavangid külasid ja väikelinnu häirisid, terroriseerisid sõjapealike suuremad üksused ja isegi terved armeed ka suuremaid asulaid. Samal ajal tegutsesid idas mõnikord väga tugevad talupoegade väekoondised. Valgevenes, Poolas ja Ukrainas nimetati viimaseid lihtsalt „rohelisteks“. Uute riikide loomise perioodil kontrollisid niisugused üksused mõnikord terveid maakondi.

Kui ohtlik võis mõnikord olla niisugune amorfne talupojaarmee, said Poola III korpuse sõdurid Ukrainas oma nahal tunda. 1918. aasta kevadel tunnustas Ukraina Keskraada poolakaid formaalselt kui liitlasi. Üksuste katastroofiline olukord varustuse ja toidumoonas vallas viis peagi konfliktideni talupoegadega. Rekvireerimised tekitasid raevu, aga ennekõike seejärel, kui kohalikud poolakatest mõisaomanikud hakkasid sõdureid rakendama oma maadel elavate talupoegade distsiplineerimiseks. Olukord eskaleerus 1918. aasta aprillis. Talupojad ründasid üht rekvireerimiskomandot ning lasksid vangi võetud sõdurid maha. Vastukäiguna pommitasid poolakad mitut küla ja põletasid need maha. Seejärel hukati mõnikümme talupoega. See oli kohalike elanike jaoks silmanähtavalt liig. Talupojad ründasid rohkem kui 3000-mehelist Poola korpust ja piirasid selle Nemõrvis sisse. Pärast lühikest lahingut andsid poolakad alla, misjärel enamik neist kohapeal mõrvati, mõned ellujäänud andsid talupojad austerlastele üle.⁵¹

„Roheliste“ liikumine Valgevenes ja Ukrainas erines Horvaatia „roheliste“ liikumisest ka välistingimuste poolest. Palju sagedamini kui lõunas olid talupojad-partisanid siin ainult multilateraalse konflikti ühed osalised. 1918. aasta aprillis ei jälginud III korpuse lahingut Nemõrvis

⁵¹ Henryk Bagiński, *Wojsko polskie na wschodzie 1914–1920* (Varssavi: Główna Księgarnia Wojskowa, 1921), 361–391.

mitte ainult austerlased. Mõni kilomeeter ida pool võitlesid bolševikud Ukraina Keskraada üksuste vastu, mille ajalugu kulges kiiresti oma lõpu poole; varsti asendati see hetman Skoropadskõi valitsusega. Multilateraalsetes konfliktides osalevatele sõduritele polnud mitte alati selge, kelle vastu nad parajasti võitlevad. Olid need ukrainlased, bolševikud või lihtsalt talupojad? Ka raudteesõdades võtsid „rohelist“ sageli aktiivse kolmanda osapoole positsiooni ja tegutsesid täiesti sõltumatult „ametlikest“ rindejoontest. Raportites ilmneb nende kohalolek purustatud telefoni-liinide, paljaksröövitud mõisate ja rüüstatud mõisametsade ning ka väiksemate lahingute näol. Ka aasta möödudes ei kaotanud „rohelist“ selles piirkonnas oma jõudu. 1920. aastal võitles Poola regulaarmee Grodna ümbruses Valgevenes ikka veel talupojajõukudega, kes hävitasid rekviireerimiskomandosid.⁵²

„Roheliste“ kolme arengufaasi paralleelsust Valgevenes ja Ukrainas võrdluses Horvaatia ja Slovakkiaiga ei illustreeri mitte ainult külaelanike kiire radikaliseerumine. Tähtsat osa mängis ka ajendite kooskõla, mis viis radikaliseerumiseni. Romanovite ja Habsburgide monarhia piiril alal talusid talupojad majanduslikku vägivalda nii rekviireerimiste, väeüksuste läbimarsi ja kui ka sõjast tingitud laastamisena. Koos sellega aga ilmnes aina enam kalduvus mõisnike maid laiali jagada ning juutide ja teiste võõraste vastu vägivalda tarvitada. Selle plahvatusohtliku segu süütamiseks ei olnud enam palju vaja. Mõnikord piisas selleks uute maksukohustuste või mobilisatsiooni väljakuulutamisest, nagu juhtus Vilniuse lähedal 1919. aastal:

Need maakonnad tõusid bolševike vastu üles ning moodustasid roheline armee, mis koosnes talupoegadest ning mida juhtisid õigeusu ja katoliku preestrid. Bolševikud mobiliseerisid seal kõik 18–40-aastased [inimesed] põllutöödele; hädavajadus iseend ja oma vara kaitsta sundis talupojad punaste vastu võitlusse astuma. Bolševikud panid kokku 40–80-mehelised ratsaväeüksused, mis olid relvastatud kuulipildujatega, ning tapsid „rohelist“ ja nende perekonnad.⁵³

⁵² „14 kwietnia 1919 roku“ – *Komunikaty Oddziału III*, 158.

⁵³ „7 lipca 1919, Świąciany. Raport instruktora Straży Kresowej powiatu święciańskiego Władysława Kowalenki” – *Raporty Straży Kresowej*, 757–759, siin 758.

Talurahvasõda soikus Punaarmee pealetungi ajal Poola vastu 1920. aasta suvel, et hiljem, pärast Varssavi lahingut, uuesti puhkeda. Taganevad bolševikud pidid end kaitsma „roheliste“ vastu, kes said nüüd tagasi kõik selle, mis Punaarmee teel läände neilt rekvireerida oli suutnud.

„Zeleni kadar’it“ peetakse üldiselt ajaliselt väga piiratud nähtuseks. Kui aga vaadelda asjasse puutuvate maade hilisemat ajalugu, ei ole see sugugi nii. Seda väidet ei sea kahtluse alla mitte ainult Čaruga-taoliste röövlite pikk karjäär. Ka esmapilgul väga rahumeelsetes küldades oli veel 1930. aastatel suurel hulgal relvi ja laskemoona, mis aeg-ajalt puhkevate talurahvarahutuste ajal kasutusele võeti. Ka „pügmeesõdade“ psühholoogilisi järelmeid ei tohi ignoreerida. Valmisolek lahendamata jäänud probleeme vägivallaga ära klaarida püsis piirkonnas sõja kauakestva pärandina.⁵⁴

Kokkuvõte

Alates 1917. aastast kujunes Ida-Kesk-Euroopas ja Kagu-Euroopas välja sõja erivorm. See sõda polnud mitte ainult liikuvam kui läänerindel. See oli ka multilateraalne ja kaootiline. Mõni rinne ja mõned lahingud meenusid sõda läänerindel, teised aga olid lähedased sellele, mida tänapäeval nimetatakse vähese intensiivsusega konfliktiks. Tsiiviilelanikel oli selles sõjas eriti tähtis osa. Suuremalt jaolt jäi nende õlule sõjaväeüksuste varustamine, mis puudus üldse või ei olnud piisav. Väga sageli langesid nad mitmesuguste repressioonide ohvriks. Teisalt võtsid kohalikud elanikud üsna tihti ise sõjategevusest osa. „Rohelised“ kujunesid mõjukaks jõuks, mis võis muuta kohalikku rindeolukorda. Niisugustel juhtudel saavutas vägivallamonopoli kandumine riigivõimult üksikute relvaformeringute ülemate kätte tõeliselt märkimisväärsed mõõtmed.

Kõike seda, mida läänerinde ja sõjajärgse Euroopa perspektiivist vaadeldakse kui pügmeesõdade lahendamatuid tapatalguid, võib siiski käsitada ka kui ajaloo järjekordset ja kindlasti mitte viimast kihistust impee-

⁵⁴ Vt Dirk Schumann, „Europa, der Erste Weltkrieg und die Nachkriegszeit: eine Kontinuität der Gewalt?“ *Journal of Modern European History* Vol. 1, No. 1 (2003): 24–43.

riumiarmeede tagasitõmbumisest sellest paljukultuurilisest Euroopa osast. Nagu teame, oli selleksamal ajalookihistusel järgnenud aastakümnetel nii mõnigi järg, ja sellele, et neid tulevikus enam ei tule, ei osuta miski.

Saksa keelest tõlkinud Toomas Hiio

Bibliograafia

Arhiivid

Uute Dokumentide Arhiiv (Archiwum Akt Nowych, AAN)

Biuro Sejmu RP 1919–1939, sygn. 57, Działalność Komisji dla Badania Zbrodni Ukraińskich

Zespół 3 Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa, sygn. 180: Sprawy mniejszości [narodowych w Polsce] 1919–1920

Publitseeritud allikad

O niepodległą i granice. Komunikaty Oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego 1919–1921, koost. Marek Jabłonowski ja Adam Koseski. Varssavi-Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor, 1999.

O Niepodległą i granice. t. 2, Raporty i komunikaty naczelnych władz wojskowych o sytuacji wewnętrznej Polski 1919–1920, koost. Marek Jabłonowski, Piotr Stawecki, Tadeusz Wawrzyński. Varssavi-Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor, 1999–2000.

O niepodległą i granice, t. 7: Raporty Straży Kresowej 1919–1920. Ziem Północno-Wschodnich opisanie, koost. Joanna Gierowska-Kałużur, Varssavi-Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor, 2011.

Kirjandus

Babel, Isaac. *Diary 1920*, tõlk. H. T. Willetts. New Haven: Yale University Press, 1998.

Bagiński, Henryk. *Wojsko polskie na wschodzie 1914–1920*. Varssavi: Główna Księgarnia Wojskowa, 1921.

Banac, Ivo. „„Emperor Karl Has Become a Comitadjí“: The Croatian Disturbances of Autumn 1918,” *The Slavonic and East European Review* vol. 70, no. 2 (1992): 284–305.

- Beneš, Jakub. „Zelené kádry jako radikální alternativa pro venkov na západním Slovensku a ve středovýchodní Evropě 1917–1920,“ *Forum Historiae* 2 (2015): 20–34.
- Burnagel, Stanisław. *Wspomnienia wojenne intendenta dywizji*. Varssavi: s. n., 1934.
- Carsten, Francis L. *Revolution in Central Europe 1918–1919*. London: Temple Smith, 1972.
- Fudakowski, Jan. *Ułańskie wspomnienia z roku 1920*, koost. Bohdan Królikowski. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2005.
- Górny, Maciej. „Identity under Scrutiny. The First World War in Local Communities“ – *Imaginations and Configurations of Polish Society. From the Middle Ages through the Twentieth Century*, toim. Yvonne Kleinmann, Jürgen Heyde, Dietlind Hüchtker, Dobrochna Kałwa, Joanna Nalewajko-Kulikow, Katrin Steffen, Tomasz Wiślicz, 261–277. Göttingen: Wallstein Verlag, 2017.
- Handelsman, Marcelli. *W piątym pułku Legionów. Dwa miesiące ofensywy litewsko-białoruskiej*. Zamość: Zygmunt Pomarański i S-ka, 1921.
- Hehn, Jürgen von. „Der baltische Freiheitskrieg – Umrisse und Probleme 1918–1920“ – *Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten. Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1918–1920*, koost. Jürgen von Hehn, Hans von Rimscha, Helmuth Weiss. Marburg: Herder-Institut, 1977.
- Horáková, Pavla & Kamen, Jiří. *Přišel befel od císaře pana. Polní pošta – příběhy Čechů za první světové války*. Praha: Argo, 2015.
- Horne, John & Kramer, Alan. *German Atrocities, 1914: A History of Denial*. New Haven – London: Yale University Press, 2001.
- Kawczak, Stanisław. *Milknące echa. Wspomnienia z wojny 1914–1920*. Varssavi: Libra, 1991.
- Leidinger, Hannes & Moritz, Verena. *Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr: die Bedeutung der Kriegsgefangenenproblematik für die Geschichte des Kommunismus in Mittel- und Osteuropa 1917–1920*. Viin: Böhlau, 2003.
- Lieb, Peter. „Aufstandsbekämpfung im strategischen Dilemma. Die deutsche Besatzung in der Ukraine 1918“ – *Die Besatzung der Ukraine 1918. Historischer Kontext – Forschungsstand – wirtschaftliche und soziale Folgen*, toim. Wolfram Dornik, Stefan Karner, 111–139. Graz-Viin-Klagenfurt: Verein zur Förderung der Forschung von Folgen nach Konflikten und Kriegen, 2008.

- Lohr, Eric. *Nationalizing the Russian Empire. The Campaign Against Enemy Aliens During World War I*. Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 2003.
- Mitrović, Andrej. *Serbia's Great War 1914–1918*. London: Purdue University Press, 2007.
- Moraczewski, Jędrzej. *Przewrót w Polsce*, koost. Tomasz Naęcz. Varssavi: Muzeum Historii Polski, 2015.
- Nachtigal, Reinhard. „Krasnyj Desant: Das Gefecht an der Mius-Bucht. Ein unbeachtetes Kapitel der deutschen Besatzung Südrußlands 1918,“ *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* Bd. 53, Heft 2 (2005): 221–246.
- Opačić, Petar. *Srbija, solunski front i ujedinjenje 1918*. Belgrad: Književne novine, 1990.
- Petr, František Stanislav. *Pod rakouskou orlicí a českým lvem*. Praha: Gasset, 2015.
- Rhodes, Benjamin D. „The Anglo-American Railroad War at Archangel, 1918–1919,“ *Railroad History* 151 (1984): 70–83.
- Sanborn, Joshua. „The Genesis of Russian Warlordism: Violence and Governance during the First World War and the Civil War,“ *Contemporary European History* vol. 19, no. 3 (2010): 195–213.
- Schumann, Dirk. „Europa, der Erste Weltkrieg und die Nachkriegszeit: eine Kontinuität der Gewalt?“ *Journal of Modern European History* vol. 1 no. 1 (2003): 24–43.
- Składkowski, Felicjan Sławoj. *Moja służba w Brygadzie. Pamiętnik polowy*. Varssavi: Bellona, 1990.
- Skrukwa, Grzegorz. *Formacje wojskowe ukraińskiej „rewolucji narodowej“ 1914–1921*. Toruń: Adam Marszałek, 2008.
- Toma, Peter A. „The Slovak Soviet Republic of 1919,“ *The American Slavic and East European Review* vol. 17, no. 2 (1958): 203–215.
- Wróbel, Piotr J. „Foreshadowing the Holocaust. The Wars of 1914–1921 and Anti-Jewish Violence in Central and Eastern Europe“ – *Legacies of Violence: Eastern Europe's First World War*, toim. Jochen Böhrer, Włodzimierz Borodziej, Joachim von Puttkamer, 169–206. München: Oldenbourg, 2014.

Veebileht

Válka Československé republiky s Maďarskou republikou rad (1919), <http://worldatwar.eu/index.php?esid=197928614b8e6eeffdfa121cb30b3a37&lang=12&refcode=0&location=article&articleid=377&categoryid=4&showcomms=1>, 8. august 2017.